

УДК 338.439(477)

*Л.М. БОЛДИРЄВА, кандидат економічних наук, доцент
Полтавський національний технічний університет
імені Юрія Кондратюка*

*О.О. ШЕРЕМЕТ, кандидат економічних наук, доцент
Національний університет харчових технологій*

Розвиток інститутів агропродовольчого сектору економіки

Постановка проблеми. У системі інститутів національної економіки одним із найважливіших і найскладніших є інститут агропродовольчого сектора (АПС), який являє собою сукупність інститутів, що під впливом інституціональних чинників забезпечують розвиток сільської місцевості, продовольчу безпеку країни, валютні надходження від експорту агропродовольчої продукції, робочі місця, формують податкові надходження в бюджет, ведуть інвестиційну діяльність тощо. АПС – це соціально-економічний інститут, який через ринки забезпечує функціонування матеріальних та супутніх йому потоків, що генерують у сільському господарстві у процесі виробництва й розподілу (доведення до споживача) продовольства.

Із погляду інституційних підходів АПС (як будь-який сектор економіки) регулюється як ринковими (на засадах ринкового саморегулювання), так і державними інститутами, що здійснюють державне регулювання зазначеного сектора економіки. Крім того, також впливають професійні інститути, що об'єднують професійні організації АПС.

Формальні та неформальні інститути АПС різняться своєю динамікою: якщо неформальні інститути, що становлять інституціональне середовище цього сектора, змінюються повільно, а подекуди взагалі нездатні змінитися внаслідок ментальних особливостей селянства, то формальні інститути, що утворюють інституціональну струк-

туру АПС, здатні забезпечувати інституціональні зміни в ньому відносно за нетривалий період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню інститутів як важливої складової економіки та пошуку шляхів підвищення її ефективності присвячено роботи багатьох науковців. На думку Д. Норта, інститути виконують дві функції: створення обмежень і формування стимулів [1, с. 104]. Як зазначає Є.В. Балацький, по-справжньому ефективні інститути в короткотерміновому періоді повинні мати властивість стабільності (жорсткості), а в довготерміновому – властивість адаптивності (гнучкості) [2]. При цьому система інституційних обмежень відповідальна за досягнення короткострокових цілей, а система мотивації – за досягнення довгострокових цілей.

На переконання О.В. Іншакова, класифікація інститутів повинна виходити з їх системності й відображати їхню функціональність, структурність і динамічність. На основі функціонального, структурного й генезисного підходів у межах кожного типу та підтипів інститутів можна, вважає дослідник, виділити класи й підкласи, групуючи їх за ознаками належності до певної сфери, галузі, рівня господарювання, масштабу розповсюдження, рівня зрілості, стадіями розвитку, ієрархії [3].

На засадах наукового доробку дослідників постає потреба системного опрацювання проблеми розвитку інститутів АПС та їх

впливу на ефективність діяльності агропродовольчого сектора економіки країни.

Мета статті – дослідити еволюцію інститутів АПС, обґрунтувати напрями реформування інституціональної системи агропродовольчого сектора економіки України.

Виклад основних результатів дослідження. При аналізі наукового доробку враховано застереження Ю.Є. Петруні й О.Ф. Івашиної, що «при здійсненні інституціональних змін унаслідок політичного реформування «зверху» починає діяти механізм негативних зворотних зв'язків, при цьому інституційна система демонструє ефекти гістерезису і через певний час повертається на попередню траєкторію розвитку» [4]. Дослідження дало змогу економічні інститути АПС класифікувати:

а) за галузевим принципом: інститути сільського господарства; інститути переробної і харчової промисловості; інститути сфери торгівлі продовольством;

б) за рівнем господарювання: макроінститути АПС (загальнодержавний рівень); мезоінститути АПС (регіональний рівень); мікроінститути АПС (рівень підприємства);

в) за рівнем розвитку: розвинені інститути АПС; інститути АПС, що знаходяться на стадії розвитку; інститути АПС, що занепадають.

Економічні агенти в межах АПС, поперше, повинні мати такі формальні й неформальні «правила гри», які б стимулювали їх до взаємодії в агропродовольчому логістичному ланцюгу. Тобто, формування системи стимулів, яка б забезпечила інтегральний синергетичний ефект функціонування АПС.

По-друге, розгляд інститутів у площині «обмеження-стимули» уможливило діалектично вибудувати їхні статичні та динамічні властивості. Для цього, як вважає Д. Норт, інститути повинні володіти такими суперечливими властивостями, як жорсткість і гнучкість [1, с. 155]. Це означає, що, з одного боку, в АПС повинні бути відносно стійкі ін-

ститути, які забезпечують стабільність дій, можливість формування й реалізації довгострокових стратегій економічних агентів АПС. Така жорсткість інститутів АПС має уможливити опортуністичну поведінку окремих агентів АПС, від якої найчастіше потерпають сільськогосподарські товаровиробники, особливо дрібні, що не мають державної підтримки.

З іншого боку, інститути АПС мають бути відносно гнучкими, щоб враховувати інновації, зміни зовнішнього середовища, зокрема, інституційного середовища. Так, інститут зовнішньої торгівлі продукцією сільського господарства та продовольством (норми відповідного законодавства) мають відносно оперативно враховувати світову кон'юнктуру агропродовольчий ринків.

Попри певні прогалини в інституціональному забезпеченні АПС, важливим є дотримання встановлених норм і правил усіма економічними агентами ресурсних та агропродовольчих ринків (у т.ч. державою).

Принцип комплементарності інститутів полягає в тому, що вони доповнюють одне одного, і бажаний економічний ефект досягається тільки на основі взаємозв'язаних інституційних змін [5]. Це означає, що інституційне середовище АПС може бути досконалим, якщо формальні правила, визначені органами законодавчої, виконавчої, судової влади, враховують неформальні правила, що на відміну від формальних змінюються досить повільно (чи й зовсім не змінюються). Зокрема, це стосується хліборобської праці на землі та утримання тварин: ставлення селян до своєї власності відрізняється від роботи у колективі, що вимагає наявності інституту контролю в сільськогосподарських підприємствах (на відміну від одноосібного господарювання, де селянин контролює сам себе). Інститути виступають як суб'єкти взаємодії АПС від рівня держави до підприємств (табл.).

Інститути як суб'єкти взаємодії АПС

АПС	Рівень підприємства
Держава (інститути) Асоціації товаровиробників (галузеві об'єднання) Економічні агенти (підприємства) Громада (місцеве самоврядування)	Економічні агенти (підприємства) як господарюючі суб'єкти

Джерело: Власна розробка.

Формування інституційного забезпечення АПС в Україні відбувалося в кілька етапів. Початковий етап (90-ті роки ХХ ст.) характеризувався зміною ідеології та відносин власності, що зумовило зміну одних інститутів іншими, зокрема, формування інститутів приватної власності й ринкових інститутів. При формуванні інституціональної системи на цьому етапі ринкових реформ, на думку В.М. Полтеровича, було допущено характерну помилку для всіх постсоціалістичних країн, яка полягає у спробі запозичити найефективніші інститути без їхньої адаптації до соціально-економічних відносин, що склались у реальному житті [6]. Внаслідок цього виникли так звані інституціональні «пастки» (коли інституціоналізація певної сфери соціально-економічної діяльності призвела до неочікуваних негативних результатів), але така ситуація вкоренилась і підтримується задля інтересів окремої групи індивідуумів та суб'єктів економічних відносин.

Формування ринкової економіки в країні на початку 90-х років ХХ ст. відбувалося на засадах монетаризму, зокрема, лібералізація цін. За умов відсутності необхідної інституціональної системи це призвело до серйозного диспаритету цін на промислову й сільськогосподарську продукцію та занепаду АПС. Для цього періоду була характерною опортуністична поведінка економічних логістичних агентів – як тих, що здійснювали матеріально-технічне постачання сільського господарства, так і тих, що закуповували сільськогосподарську продукцію.

У процесі проведених досліджень встановлено, що основними напрямками формування інституціонального середовища АПС ринкового типу стали:

реформування відносин власності на землю та майно державних і колективних сільськогосподарських, переробних, харчових, торговельних підприємств;

зміна організаційно-правових форм підприємств та розвиток підприємництва як виду діяльності, у тому числі агробізнесу;

реформа управління, зокрема, заміна інституту адміністративно-планового управління галузями АПС інститутом державного регулювання розвитку галузей АПС.

Функціонування АПС України у кінці ХХ – початку ХХІ ст. показало його адаптивну ефективність. Так, зменшення обсягів виробництва валової продукції сільського господарства було компенсовано зростанням виробництва й експорту рослинницької продукції (зерно, насіння соняшнику, ріпак, рапс), продуктів їх переробки (олія, біопаливо та ін.). Як зазначає Д. Норт, адаптивна ефективність – це здатність деяких суспільств справлятися з потрясіннями, гнучко пристосовуватися до них і формувати інститути, які ефективно працюють зі зміненою «реальністю» [1]. Зроблено висновок, що адаптивна ефективність АПС полягає у великому потенціалі неформальних інститутів села, який позитивно себе проявляє у кризові періоди історії.

Наступному трансформаційному етапу (починаючи з 2000-х років) властиве утвердження нових інститутів в АПС. Зазначений етап може завершитися закінченням земельної реформи й формуванням інституту обігу прав приватної власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення. Можна прогнозувати, що третій етап ринкової інституціоналізації АПС характеризуватиметься відповідністю інститутів АПС зрілим ринковим відносинам в Україні.

Як показують проведені дослідження, національне інституційне середовище внаслідок тих чи інших причин не спрацьовує автоматично у багатьох випадках. Зокрема, Закон України «Про державно-приватне партнерство» [7] мав орієнтувати приватних інвесторів і державні органи на співпрацю, проте не знайшов належного застосування щодо вдосконалення інфраструктури сільської місцевості.

Зрозуміло, що при прийнятті того чи іншого законодавчо-правового акта важко перерахувати всі можливі результати його дії (чи неспрацювання). Варто визнати, що через недотримання такого підходу багато актів щодо розвитку АПС, прийнятих починаючи з 90-х років минулого століття, навіть при їх удосконаленні не спрацюють належним чином.

Від революційного підходу до формування інституціональної системи АПС, характерної для 90-х років ХХ ст., варто перейти

до еволюційного підходу, що передбачає реформування інституціональної системи АПС покроковим методом таким чином:

перший етап – підготовка (розробка) нормативно-правового акта АПС та його схвалення (прийняття);

другий етап – початок запровадження цього акта (він дуже відповідальний, на нашу думку, оскільки вже тут можна виявити хиби документа й оперативно скоригувати ті чи інші його положення);

третій етап – повна реалізація нормативно-правового акта АПС;

четвертий етап – оцінка ефективності документа, який повною мірою дає можливість з'ясувати якість останнього.

У процесі дослідження встановлено, що для сучасного етапу формування інституціонального середовища АПС характерні такі тенденції:

дерегуляція, мінімізація участі державних органів управління веденням агробізнесу;

започатковане державно-приватне партнерство в АПС як форма взаємодії між державою, власниками агробізнесу та сільським населенням;

розвиток інститутів галузевого самоуправління в АПС, зокрема таких галузевих об'єднань, як Українська зернова асоціація, Національна асоціація виробників м'яса та м'ясопродуктів «Укрм'ясо», асоціація «Укроліапром» й ін.;

формування інститутів професійного (фахового) самоуправління АПС (Федерація аудиторів, бухгалтерів і фінансистів АПК України, Український клуб аграрного бізнесу й ін.);

розвиток інститутів саморегулювання ринків сільськогосподарської продукції та продовольства, які доповнюють функції держави, компенсуючи недоліки державного регулювання, зокрема, щодо формування паритетних цін в агропродовольчому логістичному ланцюгу;

децентралізація органів державного управління та місцевого самоврядування розвитком інститутів сільських громад і територіальних організацій влади.

На початку аграрних перетворень на теренах України в наукових колах, серед політиків та урядовців побутувала думка, що

стримувальним чинником так званої «фермеризації» сільського господарства є відсутність критичної маси селян, що мали б почуття (властивості) власника. Проте низка дослідників, зокрема А.А. Гриценко, вважає, що для становлення реального власника потрібна зміна кількох поколінь техніки й технологій, форм життєдіяльності людей, ідей і т.д. [8].

Останні 10-15 років доводять про певні зрушення у напрямі специфікації права власності, зокрема, в сільському господарстві, що передусім стосується фермерських господарств. Варто зазначити, що на думку Р.І. Капелюшнікова, специфікація прав власності сприяє створенню стійкого економічного середовища, зменшуючи невизначеність та формуючи в індивідів стабільні очікування стосовно того, що вони можуть одержати в результаті своїх дій, і на що вони можуть розраховувати у стосунках з іншими економічними агентами [9, с. 18].

В Україні питання специфікації права власності на земельні угіддя сільськогосподарського призначення остаточно не вирішено. Адже специфікація прав власності означає: визначення суб'єкта власності (хто володіє землею – держава, економічний агент чи громадянин); об'єкти власності (що є предметом володіння – присадибні ділянки, польові угіддя, пасовища та ін.); спосіб наділення власністю (тобто земельними угіддями); термін, на який надається право власності (довговічно чи інший термін) [9, с. 18]. Як результат, частина фермерів, користуючись чинними інститутами власності, змогла збільшити виробничі потужності фермерських господарств використанням паїв сільського населення.

Висновки. 1. Економічні інститути АПС варто класифікувати: за галузевим принципом – інститути сільського господарства; інститути переробної і харчової промисловості; інститути сфери торгівлі продовольством; за рівнем господарювання – макроінститути АПС (загальнодержавний рівень); мезоінститути АПС (регіональний рівень); мікроінститути АПС (рівень підприємства); за рівнем розвитку – розвинені інститути АПС; інститути АПС, що знаходяться на

стадії розвитку; інститути АПС, що занепадають.

2. Основними напрямками формування інституціонального середовища АПС ринкового типу стали: а) форми власності на землю та майно державних і колективних сільськогосподарських, переробних, харчових, торговельних підприємств; б) організаційно-правові форми підприємств і підприємництва як виду діяльності, у тому числі агробізнесу; в) форми управління, зокрема, заміна інституту адміністративно-планового управління галузями АПС інститутом державного регулювання розвитку галузей АПС.

3. Для сучасного етапу формування інституціонального середовища АПС характерні такі тенденції: дерегуляція, мінімізація участі державних органів управління ведення агробізнесу; започатковане державно-приватне партнерство в АПС як форма взаємодії між державою, власниками агробі-

знесу й сільським населенням; розвиток інститутів галузевого самоуправління в АПС, зокрема, галузевих об'єднань; розвиток інститутів саморегулювання ринків сільськогосподарської продукції та продовольства, які доповнюють функції держави, компенсуючи недоліки державного регулювання, зокрема, щодо формування паритетних цін в агропродовольчому логістичному ланцюгу; децентралізація органів державного управління й місцевого самоврядування розвитком інститутів сільських громад і територіальних організацій влади.

4. Еволюційний підхід передбачає реформування інституціональної системи АПС покроковим методом таким чином: перший етап – підготовка (розробка) нормативно-правового акта АПС та його схвалення (прийняття); другий етап – початок запровадження цього акта; третій етап – повна реалізація нормативно-правового акта АПС; четвертий етап – оцінка ефективності документа.

Список використаних джерел

1. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений / Д. Норт; пер. с англ. – М. : Изд. дом Гос. ун-та. – Высшей школы экономики, 2010. – 256 с.
2. Балацкий Е.В. Когнитивно-институциональный синтез Д. Норта / Е.В. Балацкий // Общественные науки и современность. – 2011. – № 5. – С. 154-166.
3. Иншаков О.В. Экономические институты и институты: к вопросу о типологии и классификации / О.В. Иншаков // Социс. – 2003. – № 9. – С. 42-51.
4. Петруня Ю.Є. Інституціональні чинники економічного розвитку / Ю.Є. Петруня, О.Ф. Івашина // Економічна теорія. – 2010. – № 4. – С. 24-31.
5. Amable B. Institutional Innovation and Production / B. Amable // Review of International Political Economy. – 2000. – vol. 7. – № 4. – P. 645-687.
6. Полтерович В.М. Стратегии институциональных реформ, или искусство реформ / В.М. Полтерович. – М. : ГУ ВШЭ, 2007. – 24 с.
7. Закон України «Про державно-приватне партнерство» [Електронний ресурс]. – Відом. Верхов. Ради України (ВВР). – 2010. – №40. – Ст. 524. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
8. Гриценко А.А. Институциональная архитектура и механизмы экономического развития / А.А. Гриценко // Економічна теорія. – 2005. – № 1. – С. 94-116.
9. Капелюшников Р.И. Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем) [Электронный ресурс] / Р.И. Капелюшников // Отв. ред. В.Н. Кузнецов. – М.: ИМЭМО АН СССР, 1990. – Режим доступа: http://royallib.com/book/kapelyushnikov_r/ekonomicheskaya_teoriya_prav_sobstvennosti.html.

Стаття надійшла до редакції 05.08.2017 р.

Фахове рецензування: 06.09.2017 р.

*